

доц. д-р МАРИН НЕШКОВ

ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА

доц. д-р НАЙДЕН АПОСТОЛОВ

ИКОНОМИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ – ВАРНА

**ТУРИСТИЧЕСКАТА НАУКА И ОБУЧЕНИЕТО ПО ТУРИЗЪМ В Р. БЪЛГАРИЯ В
КОНТЕКСТА НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ОПИТ**

**TOURISM SCIENCE AND TOURISM EDUCATION IN REPUBLIC OF BULGARIA IN THE
CONTEXT OF THE EUROPEAN EXPERIENCE**

Associate. Prof. Dr. MARIN NESHKOV

UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA

Associate. Prof. Dr. NAYDEN APOSTOLOV

UNIVERSITY OF ECONOMICS - VARNA

Abstract: Tourism is a new social-economic phenomenon and it is a reasonable consequence of the establishment of the modern forms and mechanisms of social relations. The knowledge of tourism is a result, as well as an expression of objective human necessities. The affirming of tourism and the increase of its role in the social relations provoked the development of science for this phenomenon, and in parallel with it produced the establishment of a system for training and education of human resources for the needs of the tourism industry. In the recent several years, the problem of insufficiency of qualified human resources for the sector of tourism becomes more and more pressing. This determines also **the aim of the present research:** through an analysis of the achievement of the tourism science and the related to it system of training and educating of human resources to determine the major directions for their future development in the Republic of Bulgaria in the context of the European experience.

Key words: Tourism Science, Tourism Training and Education, European Experience

Туризмът е ново социално-икономическо явление и е закономерно следствие от установяването на съвременните форми и механизми на обществени отношения. Знанието за него е плод, но същевременно и израз на обективни човешки нужди. То възниква и се утвърждава като резултат от *масовизацията на това явление и превръщането му от индивидуална в обществена потребност*. Неговите начинки се появяват там и тогава, където и когато възможностите за саморегулирането на туризма се изчерпват и назрява обективната нужда от неговото съзнателно управление. Удовлетворяването й изисква специфични познания за условията и възможностите за разумното му

използване в служба на обществения прогрес.

До втората половина на 19-ти век туризмът се развива като *инцидентно, елитарно и индивидуално по характер явление* и няма особено значение и последици за общественото битие. Неговото масовизиране започва с появата и утвърждаването на капиталистическите обществени отношения в Западна и Средна Европа. Отначало това става в страните от Алпийския регион и това не е случайно. Именно там се създават обективните предпоставки и субективните условия за възникване и развитие на първите съвременни *масови видове туризъм – балнеолечебния и планинския*.

Утвърждаването на туризма и повишаването на ролята му в обществените отношения провокира и развитието на науката за това явление, а успоредно с нея и утвърждаването на системата за специализирано обучение на кадри за туристическата индустрия. В специализираната литература по туризъм в чужбина и особено у нас тези процеси не са обект на задълбочени и системни проучвания. Същевременно през последните години в национален, европейски и световен мащаб проблемът с недостига на квалифицирани кадри за туризма става все по-актуален. Това определя и **целта на настоящото изследване**: *чрез анализ и оценка на достиженията в развитието на туристическата наука и свързаната с нея система за обучение на кадри да се определят основните насоки за бъдещото им развитие в Р. България в контекста на европейския опит.*

Науката за туризма (туризмологията)¹ се появява сравнително късно и поради това се причислява към новите области на научното познание. В този ѝ вид тя следва да се възприема, изучава и характеризира като "отворена" и непрекъснато усъвършенстваща се система от **организирани, логично подредени и целенасочено използвани научни знания за явлението туризъм.**

¹ Това понятие навлиза в специализираната терминология по туризъм като синоним на "наука за турима": вж. напр. в Google 1230 страници с "tourismology": http://www.google.bg/search?q=tourismology&hl=bg&lr=&as_qdr=all&start=20&sa=N; вж. още наименованието на електронно издание "Tourismology – a scientific approach to tourism and hospitality phenomena": <http://www.tourismology.org/>; заглавие на научен доклад на Third International Conference on Interdisciplinary Social Sciences, Prato, Italy, July/2008: "Logies of Tourismology: The Need to Include Meta-Theories in Tourism Curricula: <http://i08.cgpublisher.com/> и др.

Нейното начало се свързва с и обуславя от процеса на превръщането на туризма в обществено значим фактор, който има сериозни последици за развитието на човешката цивилизация в нейната нова и най-нова история.

Наченките и ранните прояви на науката за и обучението по туризъм все още не са обхванато регистрирани, подредени, датирани и системно изследвани. В отделни научни публикации откриваме факти и събития, от които можем да изградим относително точна представа за генезиса и началния период от тяхното развитие. Първите опити за осветляване на проблемите в тази насока се търсят още в края на 18-ти и началото на 19-ти век. В основния курс по екскурзоводство, издаден в Олденбург, Германия се твърди, че още по времето на Гоете и по-конкретно през зимния семестър на 1795/96 г. Август Лудвиг Шлъзер (August Schlözer) е подготвил и изнесъл първия лекционен курс по туризъм в университета в гр. Гьотинген². Като исторически пример се посочва и приетия на 26 май 1807 г. **Декрет на дворцовата канцелария на Австрия** за устройство и развитие на балнеолечебния курорт Теплиц-Шьонау (Teplitz-Schönau)³.

От други публикации научаваме, че началото на теорията за туризма е поставено доста по-късно с **научните трудове от 80-те години на 19-ти век**⁴. Като такива обикновено се сочат: **докладът на Йохан Ангерер** (Johann Angerer) "Туризмът в немския Южен Тирол" (Das Fremdenwesen im deutschen Südtirol), публикуван в Болцано през 1881 г.;⁵ **докладът на швейцареца**

² Marie-Loise Schmeer-Sturm u. a. Reiseleitung. 4. Aufl., R. Oldenbourg Verlag, München/ Wien, 2001, S. 13.

³ Вж. Bernecker, P. 50 Jahre Institut für Fremdenverkehr der Wirtschaftsuniversität - Wien. Wien, 1984, S.1-2.

⁴ Вж. Енев, Н. и др. Икономика и организация на туризма. Варна, «Г. Бакалов», 1975, с. 5-6.

⁵ Вж. Antunac, I. Kratak nacrt za historiju i razvitak teoretsko-naučne misli o turizmu: в "Tuizam", broj 8-9, Zagreb, 1965, s. 17.

Едуард Гюер-Фрьолер (Eduard Guyer-Fröler) "Хотелиерството" (Das Hotelwesen), изнесен през 1883 г. на изложение в Цюрих; **публикацията на Паул Деен** (Paul Dehn) "Модерният туризъм" за икономическите резултати от развитието на туризма в Швейцария и някои немски градове;⁶ **докладът на Йозеф Щраднер** (Joseph Stradner) на конгрес в Австрия през 1884 г. и др.⁷

Сериозен опит за разкриване генезиса на науката за туризма е направен по повод юбилейното честване на Института по туризъм към Стопанския университет във Виена⁸. В него се отбелязва, че на 13 и 14 април 1884 г. е организиран и проведен **Конгресът на делегатите за стимулиране развитието на туризма в австрийските алпийски провинции** в Грац. Той бил свикан от Съюза за подпомагане развитието на туризма в Щирия (Steiermark) в интерес на всички тогавашни съюзи и институции, свързани с и заинтересовани от развитието на туризма в Австрия. Според мнението на автора на доклада и дългогодишен ръководител на гореспоменатия институт проф. Паул Бернекер (Paul Bernecker) **протоколът от неговите заседания може да се приеме и оцени като основополагащ документ** в съвременната система от научни знания за явлението туризъм, за неговите взаимозависимости с и въздействия върху различни области от обществения живот.

През следващите години поредица от научни публикации бележат по-нататъшните стъпки в развитие на науката за туризма. Ще посочим по-характерните от тях:

- "Стимулирането на туризма" на Йозеф Щраднер в сборника "Културни картини от Щирия" от 1890 г.;⁹

- "Значението на туристическата статистика" на Едуард Фрьолер от 1896 г.;

- "Изследването на пътуванията и разходите на чужденците в Италия" на Луиджи Бодо от 1899 г.;

- "Развитието на туризма в града и селото" на Лео Вьорл от 1901 г.;

- "Икономическото значение на туризма в Северна Бавария" на Фридрих Цаан от 1904 г.

- "Хотелиерската индустрия и туризмът" на Паул Дам от 1908 г.;

- "Изследването на разходите на чужденците в Италия" на Л. Бодио от 1910 г.;

- "Туризмът и националното стопанство" на Херман фон Шюлерн-Щратенхофен от 1911 г. и др.¹⁰

Не без основание са и твърденията на болшинството автори, работили в изследваното направление, че модерната наука по туризъм започва истинското си развитие от първия по-значим изследователски труд на Йозеф Щраднер "Туризмът" ("Der Fremdenverkehr"), издаден през 1905 г. в Грац, Австрия. В него се поставят основите на макроикономическото направление (Volkswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs) в туризмологията. За пръв път Щраднер прави опит и за разграничаване на туризма от пътуването и пътническия транспорт. През 1917 г. същият автор в публикацията си "Пробивът на туризма" представя резултати от изследване на влиянието на този феномен върху местната икономика и развива теорията за периферното туристическо потребление¹¹.

⁶ Вж. **Dehn, P.** Der moderne Fremdenverkehr. „Franz'sche Hofbuchhandlung", München, 1883 (цитирано по: **J. Stradner.** Der Fremdenverkehr: eine volkswirtschaftliche Studie. Verlag „Leykam", Graz, 1905).

⁷ Вж. **Bernecker, P.** Цит. съч. с 1-2.

⁸ Пак там.

⁹ Вж. **Stradner, J.** (1890) Цит. съч., с. 257.

¹⁰ Вж. Bibliographie der Literatur über Fremdenverkehr. Archiv für den Fremdenverkehr. Herausg. Prof. Robert Glücksmann, Forschungsinstitut für den Fremdenverkehr, Berlin. Jahrgang 1930/31 Heft 1-4.

¹¹ Geschichte der Tourismusforschung: http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Tourismus_forschung

Изключително плодотворни в началния период от развитието на науката и висшето образование по туризъм са **20-те години на 20-ти век в Германия**. Тогава на историческата сцена се появяват учени, които укрепват и доразвиват постигнатото и остават трайна следа и значим принос в тази област.¹² Освен това те полагат основите на съвременните изследователски и учебни звена по туризъм. През тези години са разработени и първите *дисертации по проблемите на туризма*: на Р. Юст – “Община Ароза. Нейният стопански живот преди и по време на туризма” (1907), на К. Шпютц – за туризма в Тирол (1919), на А. Грюнтал за съдържанието и научните задачи на Географията на туризма¹³, на П. Неф – за международния туризъм като стопански фактор (1921), на В. Варнеке – за туризма като явление (1921), на Й. Вайсгебер – за стопанското значение на туризма в Бавария (1921), на В. Киршман – за хотелиерството в Бавария (1922), на Е. Лутц – за влиянието на световната война върху развитието на туризма (1926) и др. Все в този период проф. Фон Шюлерн-Щратенхофен провежда едно от първите изследвания, свързани с туризма като обект на научен интерес, а Паул Неф в дисертацията си формулира една от първите научни дефиниции за туризма като: *“движение на лица, които временно напускат своето местоживееие със стопански, културни, професионални, спортни,*

http://de.wikipedia.org/wiki/Geschichte_der_Tourismus_forschung; von http://www.thgweb.de/lexikon/Geschichte_der_Tourismusforschung.

¹² Сред имената на учените от този период се открояват тези на: Роберт Глюксман (Robert Glücksmann), Артур Борман (Artur Bormann), Херман фон Шюлерн-Щратенхофен (Hermann von Schullern-Schrattenhofen), Паул Неф (Paul Neff), Вилхелм Моргенрот (Wilhelm Morgenrot), Вернер Зомбарт (Werner Sombart), Грегор Вебер (Gregor Weber), Вилхелм Киршбаум (Wilhelm Kirschbaum), Ернст Лутц (Ernst Lutz) и др.

¹³ Gruntal Ad., Probleme, der Fremdenverkehrdeogkaphie, Schriftenreihe des Forschungsinsttitut für Fremdenverkehr (Berlin), 1934, Heft 9.

здравни и развлекателни цели, без да променят свързаните с него правни и икономически отношения” (цитирано по Spatt, E. Allgemeine Fremdenverkehrslehre).¹⁴

Съвременното развитие на науката за туризма се свързва най-вече с нейното **институционализиране**¹⁵, т.е. със създаването на специализираните *висши училища и изследователски звена*. Именно те иницират, развиват и утвърждават познанието и системата за обучение на специалисти в областта на туризма. В архивните документи намираме редица примери за появата и дейността на първите инкубатори на науката и висшето образование по туризъм:

- на 15 октомври 1914 г. е създаден Международният институт за обучение по хотелиерство (Das Internationale Institut für das Hotelbildungswesen) в Дюселдорф, който през целия период на Първата световна война реализира пълноценно учебната си програма, но поради тежките условия губи своя международен характер;¹⁶

- през 1920 г. Международният институт за обучение по хотелиерство в Дюселдорф се преобразува във *Висше училище по хотелиерство и транспорт* (Hochschule für Hotel- und Verkehrswesen), но поради тежките следвоенни проблеми в Германия става жертва на инфлацията и бива закрито през 1921 г.;

- през 1925 г. Анджело Мариоти (Angelo Mariotti) от Римския университет (Италия), който води лекции по пропагандаторски и дидактични проблеми на туризма, създава и първата в Европа и света катедра по туризъм в този университет;¹⁷

¹⁴ Geschichte der Tourismusforschung, цит. уеб-сайт, с. 1.

¹⁵ Вж. Bernecker, P. Цит. съч., с. 2.

¹⁶ Вж. Herold, T. Die neue Verkehrshochschule in Düsseldorf. Berlin, „Karl Heymann Verlag“, 1920, S. 3.

¹⁷ Вж. Glücksmann, R. Das Ziel des Forschungsinstitut für Fremdenverkehr. Vortrag zur Gründungsfeier der Gesellschaft für Fremdenverkehr in Berlin, in:

• на 1 февруари 1929 г. е основан *Изследователският институт по туризъм* (Institut für Fremdenverkehrsforschung) към Висшето търговско училище в Берлин¹⁸, който се ръководи от известният за времето си учен в областта на туризма **Робърт Глюксман** (Robert Glücksmann) - издател и на едно от първите специализирани научни списания по туризъм "Archiv für den Fremdenverkehr" ("Архив за туризъм"); политическите събития през този период в света и Германия определят краткотрайно съществуване на този институт (на практика до 1933 г., а официално до март 1935 г.);¹⁹

• на 27 февруари 1934 г. австрийският редовен професор по транспортни науки **Франц Дьорфел** (Franz Dörfel) представя официално съобщение на министъра по търговията и транспорта в Австрия, че по негова инициатива е създаден *Изследователски институт по туризъм* (Institut für Fremdenverkehrsforschung) към Висшето училище по световна търговия (днес Стопански университет) във Виена²⁰ и така Австрия първа от немско говорещите страни от алпийския регион трайно, до наши дни, продължава започнатата през 19-ти век изследователска мисия в областта на туризма;²¹

Sonderdruck der Zeitschrift „Verkehr und Bäder“, Bäder-Verkehrs-Verlag, Berlin, Nr. 23/1929, S. 6.

¹⁸ Вж. Auch der Fremdenverkehr wird jetzt Wissenschaft, in: „Acht Uhr Abendblatt“, Berlin, 9. Februar 1929.

¹⁹ В различните архивни и публикации информацията за закриването на института е различна. Проф. Бернекер отбелязва, че това е станало през 1934 г.: вж. подр. **Bernecker, P.** Цит. съч. с 1.

²⁰ Вж. **Bernecker, P.** Цит. съч. с 1-2.

²¹ През 1951 г. ръководството на института се поема от проф. Paul Bernecker, който 34 години (до 1984 г., когато се пенсионира) отдава сили и творческа енергия за развитието и утвърждаването на теорията, обучението на кадри и научно-развойната дейност в туризма. След 1984 г. до сега този водещ и световно признат Institut für Tourismus und Freizeitforschung се оглавява от професора по маркетинг Josef Mazanec.

• през април 1936 г. проф. Станислав Лешчицки открива в Краков т.н. Студиум по туризма, в който до началото на II^{-та} Световна война се обучават 64 студенти - преподавателите провеждат и доста интензивни научни изследвания, публикувани в две специализирани списания *Комуникати* – 23 броя и *Трудове на Студиума* – 6 тома²²;

• през 1941 г., когато в Европа вече бушува Втората световна война, в Швейцария някои учени-интелектуалци, които не се примиряват с логиката на военното насилие, насочват творческата си енергия в областта на развитието на науката за туризма. По това време бива основан *Институтът за изследвания по туризъм* (Forschungsinstitut für Fremdenverkehr) към Университета в Берн и *Семинарът по туризъм* (Seminar für Fremdenverkehr) към Университета в Берн (днес Институт по туризъм и транспорт - Institut für Fremdenverkehr- und Transportwirtschaft). В тези две изследователски звена са създадени и първите фундаментални научни трудове в областта на микроикономиката на туризма.

Процесът на институционализация на науката за туризма **непосредствено след Втората световна война** свързваме с няколко по-крупни събития. През 1949 г. в Берн (Швейцария) е учредена Международната асоциация на научните експерти по туризъм (AIEST), която издава списанието "Revue de tourisme". Основна роля за нейното утвърждаване като научна институция по туризъм има швейцарският професор Клод Каспар (Claude Kaspar) - дългогодишен неин президент. През 1951 г. в Монте Карло е създадена и Международната академия по туризъм - MAT (Akademie Internationale du Tourisme - AIT) и научното ѝ периодично издание "Ревю на MAT" ("Revue de AIT"). През 1951 и 1952 г. в Германия последователно са основани: *Немският стопански институт по туризъм*

²² Warszynska J., Jackowski An., Podstawy geografii turystyki, Warszawa PWN, 1979, p.89.

(Deutsches wirtschaftswissenschaftliche Institut für Fremdenverkehr) към Университета в Мюнхен и *Институтът по туризъм* (Institut für Fremdenverkehr) към Университета "Й. В. Гьоте" във Франкфурт на Майн.

Представените примери недвусмислено определят водещата роля на Европа като люлка не само на световната цивилизация и на туризма, но и на науката и обучението на кадри за него. Обективността изисква да се отбележи и приносът на Северна Америка, по-конкретно на САЩ, където в началото на 30-те години на нашия век започва академично обучение по хотелиерска администрация. През 1932 г. се организира представянето на *учебна програма* за това направление във *Вашингтонския държавен университет*²³.

В средата на 50-те години на 20-ти век науката за туризма започва да се развива и в Източноевропейските страни. Началото е поставено в Полша със създаването на *Научно-изследователски институт по туризъм* към Висшето училище за статистика и планиране във Варшава. През 1960-те години в Любляна и Сплит (СФРЮ) започва обучението на висши кадри по туризма. През 70-те години аналогични звена се създават в България, СССР, Унгария и Чехословакия.

Изграждането и утвърждаването на теорията за туризма е резултат не толкова от дейността на институциите, колкото и преди всичко от тази на учените, имената на които ще останат в историята като нейни **основоположници**. Особен е приносът в това направление на учените от Германия (изброени по-горе) на професорите от Швейцария – **Курт Крапф** (Kurt Krapf) и **Валтер Хунцикер** (Walter Hunzicker), които в началото на 40-те години на 20-ти век публикуват основополагащи трудове за науката за

туризма.²⁴ Техни достойни последователи и сънародници са проф. **Паул Риш** (Paul Risch), проф. **Йост Крипендорф** (Jost Krippendorf) – известен в цял свят с трудовете си по проблемите на туристическия маркетинг и опазването на околната среда в процеса на туристическото развитие и проф. **Клод Каспар** (Claude Kaspar), който освен с фундаменталните си изследвания и разработването на системната теория в областта на туризма е познат и с дългогодишната си и активната обществена дейност като президент на Международната асоциация на научните експерти по туризма (AIEST).

От австрийската научна школа по туризъм, освен споменатите до тук учени заслужават внимание **Ерих Геберт** (Erich Gebert) и проф. **Ернст Шпат**. В допълнение на тази плеада от учени са и проф. **Анджело Мариоти** (Angelo Mariotti) от Италия, проф. **Адолф Грюнтал** (Adolf Grünthal) от Южна Африка, и др.

Принос в развитието на теорията за туризма дават и учени от по-новите поколения като: *W. Ender, J. Mazanec* (Австрия); *A. Pöschl, H. Opaschowski, W. Freyer* (Германия); *F. Ogilvie, A. Norval, A. Burkart, S. Medlik, D. Foster, I. Lickorish, S. Wahab, D. Harrison, St. Smith, V. Middleton, C. Holoway* (Великобритания); *R. McIntosh, J. Jafary, P. Wilkinson, R. Mill, D. Lundberg* (САЩ); *A. Ewert, S. Smith, J. Ritchie* (Канада); *J. Elliot, A. Bull, Ph. Pearce* (Австралия); *Cr. Ryan, S. Page, M. Hall, D. Pearce* (Нова Зеландия); *L. Auscher, Ch. Gide, E. Chaix, G. Barraud, R. Baretje, P. Defert, Fr. Vellas, G. Wackerman, R. Lanqar, G. Gazes* (Франция); *A. Sessa, R. Maggi*

²³ Вж. HRA. Degree Program Overview. Washington State University, Washington, 1991, p.2.

²⁴ Вж. **Hunziker, W., K. Krapf**. Beiträge zur Fremdenverkehrslehre und Fremdenverkehrsgeschichte, Bern, 1941; **Hunziker, W., K. Krapf**. Allgemeine Fremdenverkehrslehre. Zurich, 1942; **Hunziker, W.** System und Hauptprobleme einer wissenschaftlichen Fremdenverkehrslehre. Fer'sche Buchhandlung, St. Gallen, 1943; **Hunziker, W., K. Krapf**. Grundriss der allgemeinen Fremdenverkehrslehre. Schriftenreihe des Seminars für den Fremdenverkehr an der Handels-Hochschule St. Gallen, Poligraphischer Verlag AG, Zürich, 1942.

(Италия); *A. Alkjaer* (Дания); *B. Vukonic* (Хърватска) и мн. др.

Особено ускорено развитие на науката за туризма се наблюдава след **втората половина на 60-те и началото на 70-те години на 20-ти век**. Като водещи звена и учени тогава се утвърждават: Студиумът по туризъм към Търговския факултет във Флоренция - Италия (1962 г.); Изследователският център по туризъм към Сорбоната - Франция (1965); Националната комисия по география на туризма на Франция (1971 г.); висши училища и научни центрове с изследователска дейност по туризъм в Швеция (Упсала, Лунд), Германия (Мюнхен, Дармшат, Франкфурт на Майн), ГДР (Лайпциг, Грайсвалд, Дрезден) Чехия (Прага); Словакия (Братислава), СФРЮ (Белградски университет); България (Варна) и др. През 1972 г. в Монреал на поредния Световен географски конгрес се създава работна група по туризъм.²⁵ През този период се утвърждава и едно ново направление в развитието на науката за туризма, което някои автори²⁶ с основание определят като «критика на туризма». Негов безспорен основоположник е швейцарският проф. *Йост Крипендорф*, разработил маркетинговата теория в туризма и издал редица трудове, свързани с туризма и опазване на околната среда, с особено значение сред които има първият от тях, публикуван през 1975 г.²⁷

Най-новият период от развитието на науката за туризма (който условно може да бъде определен от 1975 до

днес) се отличава с териториална експанзия и съществени количествени, структурни и качествени изменения в нея. *Увеличава се преди всичко броят на специализираните научни и учебни звена по туризъм*. През втората половина на 20-ти век се разкриват стотици такива. Сега те покриват нуждите от научно обслужване на туризма и подготвят кадри за тази индустрия както в Европа, така и в почти всички останали части на света.²⁸ Възраждат се и се развиват на нова основа висши училища и научни звена по туризъм в страните от Източна Европа. Наблюдава се значителен ръст и на профилираните учебно-изследователски и консултантски центрове, институти, програмни работни групи и др.²⁹

В изследвания период с високи темпове *нараства броят на лицата с научни звания и степени* в туризма. Основната причина е лавинообразното нарастване на потребностите от специално обучени и висококвалифицирани кадри за неговото управление. Върховите научни достижения през 90-те години свързваме с имената на учени като: Валтер Фрайер публикации в общата теория за туризъм; *Дъглас Пиърс* с трилогията си «Туризмът днес», «Туристическо развитие» и «Туристически организации», с над 100 статии и участия в редколегии на водещи издания по туризъм; *Жан-Пиер Лозато-Жиотар*, чиято «География на туризма» има 4 издания във Франция и преводи в Испания, Италия и Гърция; проф. С. Медлик, А. Буркарт, Р. Мил, М. Аластер с фундаменталните си трудове по управление на туризма; С. Уахаб, Ж. Риш, Г. Ашуорт, Р. Ланкуар, Ст. Пейдж, Г. Вакерман, К. Райън, М. Хол, Фр. Вела, Л. Бешарел, Д. Харисън, Д. Фостър и много други.

²⁵ Тази група провежда периодично тематични срещи: 1975 г. в Залцбург (Австрия) по методология и терминология на Географията на туризма; 1976 в Краков (Полша) по базисна терминология на географията на туризма; 1979 г. в Белоградчик (България) по туризъм и регионално развитие и т. н.

²⁶ Вж. подр. **Freyer, W.** Tourismus: Einführung in die Fremdenverkehrsökonomie. München/Wien, 1990, S. 385.

²⁷ Вж. **Krippendorf, J.** Die Landschaftsfresser - Tourismus- und Erholungslandschaft: Verderben oder Segen. Bern, 1975.

²⁸ Вж. подр. **Нешков, М. и др.** Въведение в туризма. Университетско издателство «Наука и икономика», Варна, 2007, с. 16 -19.

²⁹ Пак там, с.

Към количествените тенденции в развитието на теорията за туризма се отнася и *чувствителното увеличаване на броя на периодичните издания и томовете специализирана учебно-научна литература по туризъм*. Нейното научно-информационно осигуряване се реализира с помощта на десетки научни списания и хиляди томове учебно-научна литература.³⁰ Като най-престижни се утвърждават англезичните международни издания от рода на: *Tourism Management, Annals of Tourism Research, International Journal of Tourism Research, Tourism Geographies, Travel and Tourism Analyst* и др.³¹ Наблюдава се и ограничаване популярността на традиционни немско- и френско-езични издания като *Revue de Tourisme, Fremdenverkehr* и др.

През 80-те и 90-те години се променя *съдържателната структура* на науката за туризма. Отначало туризмът се утвърждава като стимулатор на стопанското развитие, което определя профилирането на знанието предимно в *икономическите му аспекти*. В следствие в индустриално развитите страни все повече място намират социалните, културните, психологическите и други съдържателни направления в научните изследвания по туризъм. Задълбочава се техният *интегрален характер*. Характерни са структурните изменения, свързани с навлизането на множество функционални, предметни и отраслово-научни направления в туристическата теория: маркетинг, финанси, управление на човешките ресурси, география, меди-

цина, социология, психология, право, (туристически транспорт), екология, история, културология, изкуствознание и др. Особено развитие бележи и критиката на туризма.

Разширява се и *съдържателният обхват на науката за туризма*. Утвърждават се две основни направления в нея. *Първото* е характерно за "класическите" туристически страни. То акцентира върху вътрешната структура на явлениято и неговите дейности: хотелиерство, (гостоприемство = Hospitality); ресторантьорство, туроператорска и агентска дейност, туристически транспорт и пр. *Вторият* аспект отразява главно външните връзки на туризма с другите дейности в свободното време (Leisure&Recreation): двигателна активност, спорт и развлечения в близост до дома, развлекателни паркове и др. Той се развива предимно във Великобритания, САЩ, Канада и Австралия и съвместява две на пръв поглед еднакви, но по същество различни съставки и зависимости в съдържанието на туризма.

Разширяването на съдържателните области на науката за туризма през 90-те години се конкретизира по отношение на бързо развиващите се изследвания относно градския туризъм (Кр. Лоу, Ст. Пейдж, Ян ван дер Борг, Паоло Кости), развлекателните тематични паркове (Р. Ланкуар, Р. Михна), туристическото планиране и развитие (К. Гън, Е. Инскийп, Б. Годал), туристическия транспорт (Г. Вакерман, Д. Пиърс, М. Жагар, Ст. Пейдж), класификацията на туристическите ресурси (Л. Бридел, К. Гън) и др. Същевременно се запазва, но бележи тенденция на отслабване интересът към традиционни до средата на 80-те години изследователски области като: природни туристически ресурси, класически курорти (морски, планински, балнеолечебни) и др.

Към казаното до тук бихме могли да прибавим и някои качествени изменения в системата от научни знания за туризма в края на 20-ти век: приложение на нов

³⁰ За динамичните изменения в свидетелства фактът, че общият брой на библиографираните през 1998 г. от издателство "Marylebone Books" значими заглавия по туризъм на английски език (332 бр.), се разпределя по периоди така: 1980 до 1989 г. (за 10 години) - 4% или 13 бр., 1990 до 1994 (за 5 години) - 26% или 97 бр. и 1995 до 1998 г. (за 3,5 години) - 67% или 232 бр.: вж. **Buhalis, D.** *Tourism and Hospitality Bibliography*. "Marylebone Books", 1998.

³¹ Виж подробен списък на 49 най-известни периодични издания по туризъм в: **Нешков, М. и др.** *Цит. съч.*, с. 22-23.

научен инструментариум в изследванията и обогатяването им със съвременни методи на математиката, статистиката, информатиката; използване постиженията на научно-техническия прогрес в областта на туризма.

Туристическата наука и свързаната с нея образователна система се отнасят към **интердисциплинарните области** от системата на познанието. В някои научни публикации се поставя на дискусия въпросът дали тя има свое самостоятелно място в семейството на науките.³² В тази връзка следва да уточним, че в процеса на нейната поява и развитие се утвърждават две успоредни и същевременно често пресичащи се линии. Едната от тях е свързана с интегрирането на новопоявилото се явление “туризъм” в предмета на съществуващите вече науки (икономика, география, социология, психология, медицина, история, право и др.). Втората линия се характеризира с профилиране, интегриране и специализация на познанието за туризма и формиране на негов специфичен предмет.

Предметната (дисциплинарна) характеристика на науката за туризма има важна роля за оптимизиране съдържанието и структурата на свързаната с нея система за обучение и висше образование – в частност. Ето защо е целесъобразно да се направи преглед, анализ и оценка на съществуващите изследвания в тази област с оглед определяне на рационални

съдържателни модели на образованието по туризъм и в Р. България.

По въпроса за **дисциплинарните области на науката за туризма** са работили редица автори, които не са единни в становищата си относно характера и броя на елементите в предметната структура на туризмологията. Това не се отнася само за два от тях – икономиката (в частност икономиката на туристическото предприятие) и географията на туризма, които са общопризнати от всички изследователи-туризмолози.

Що се отнася до **икономиката на предприятието** (фирмата) в туризма налице са многобройни примери, които доказват важността на това дисциплинарно направление и мястото му в туризмологията и системата на обучение по туризъм.³³ Краткият преглед и анализ на неговото развитие показва, че първите публикации в тази област са посветени на хотелиерството.³⁴ Още през 1825 Ж. Абел (J. Abel) издава своята книгата “Хотелите и ресторантьорите, какви трябва да бъдат” (*Die Gasthöfe und Gastwirthe, wie sie sein sollen*), в която описва правата на хотелиерите и техните гости. Във връзка със счетоводната дейност в хотелиерството през 1902 г. Х. Гирке (H. Gierke) публикува книгата си “Хотелиерско счетоводство” (*Hotelsbuchführung*), а през 1906 А. Хайс (A. Heiß) представя публикацията “Счетоводство на хотелиерството” (*Die Buchhaltung des Gastgewerbes*).

Опити за общо тълкуване на въпроси, свързани с хотелиерските предприятия са правени още в началото на 20-ти век. Такива откриваме в публикациите на П. Дам-Етиен (P. Damm-Etienne): “Хоте-

³² Вж. Spode, H. Wie vor 50 Jahren keine Tourismuswissenschaft entstand. In: Reinhard Bachleitner u.a. (Hrsg.): Der durchschaute Tourist. Arbeiten zur Tourismusforschung. Profil-Verlag, München 1998; Freyer, W. Tourismus-Ökonomie oder Ökonomie des Tourismus - Der Beitrag der Wirtschaftswissenschaften zur Theorie des Tourismus (in Fischer/Laesser: Theorie und Praxis der Tourismus- und Verkehrswirtschaft im Wertewandel, S. 59).

³³ Вж. подр. Нешков, М., В. Казанджиева. Икономика на туристическата фирма. С., 2007, с. 15-20.

³⁴ Sölter, M. Betriebswirtschaftslehre des Tourismus, S. 3: http://dr-schnaggels2000.surfino.info/Betriebswirtschaftslehre_des_Tourismus.html; http://de.wikipedia.org/wiki/Betriebswirtschaftslehre_des_Tourismus.

лиерската индустрия и туризмът” (*Hotelindustrie und Fremdenverkehr*) и “Хотелиерството” (*Das Hotelwesen*). Възможно е в тях няма обстойни изследвания по икономика на предприятието, но те са видим напредък в литературата за хотелиерството в сравнение с тази, посветена на други туристически предприятия. От 1910 до 1932 развитието на микроикономическата наука в тази туристическа дейност е белязано с някои по-значими публикации като:

- Е. Мюлер (E. Müller): “Международно счетоводство в хотелиерството” (*Internationale Hotelbuchführung*). 1907;
- Р. Глюксман (R. Glücksmann): “Учение за частното стопанство в хотелиерството” (*Privatwirtschaftslehre des Hotelgewerbes*). 1917;
- Р. Шварц (R. Schwarz): “Научно управление на предприятията в хотелиерството” (*Wissenschaftliche Betriebsführung im Hotelwesen*). 1926.³⁵

На академично ниво икономиката на хотелиерското предприятие започва да се преподава през 1929 в тогавашния Изследователски институт по туризъм в Берлин от проф. Робърт Глюксман (Robert Glücksmann). За целта е използвано второто издание на учебника на Глюксман “Учение за хотелиерското предприятие” (*Betriebslehre der Gaststätte*). Интересен опит за създаване на приложно-практическо учение за хотелиерското предприятие представя книгата на д-р Трогот Мюнх (Traugott Münch) “Хотелиерските предприемачи в светлината на теорията и практиката на икономиката на предприятието” (*Das Hotelunternehmen im Lichte betriebswirtschaftlicher Lehre und Praxis*), публикувана през 1930 г.

Качествени промени в процеса на създаване на микроикономическата теория в туризма настъпват едва в края на 1969 г., когато Георг Валтершпил (G. Walterspiel) прави обстойна система-

тизация на постиженията в областта на икономиката на хотелиерството в книгата си “Въведение в икономиката на хотелиерското предприятие” (*Einführung in die Betriebswirtschaftslehre des Hotels*). През 1973 Франц Рухти (Franz Ruchti) публикува “Въведение в икономиката на предприятието в хотелиерството” (*Einführung in die Betriebswirtschaftslehre für das Gastgewerbe*).

Според проф. Валтер Фрайер (Walter Freyer)³⁶ особен принос за развитието на учението за икономиката на туристическото предприятие имат швейцарския професор В. Хунцикер и австрийският професор П. Бернекер. През 1959 г. излиза от печат книгата на В. Хунцикер “Икономическо учение за предприятието в туризма” (*Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs*). Приблизително по същото време П. Бернекер със своите публикации “Мястото на туризма в стопанската система (*Die Stellung des Fremdenverkehrs im Leistungssystem der Wirtschaft*) в 1956 г. и “Основи на учението за туризма” (*Grundlagenlehre des Fremdenverkehrs*) в 1962 допринася за развитието на туристическата икономическа наука.

Приносът на професор В. Хунцикер в развитието на разглежданото дисциплинарното и научно направление обикновено се определя във връзка с неговия фундаментален труд от 1942 г. “Система и основни проблеми на учението за туризма”³⁷, в който той на първо място в постройката на знанието за туризма поставя икономиката на туристическото предприятие. Според Хунцикер стопанският субект в туризма не може да се разглежда в използваните дотогава в икономическата литература категории и чрез характеристиките на предприятията от другите икономически отрасли. За пръв път той прави научно обоснован

³⁵ Пак там.

³⁶ Вж. Freyer, W. Tourismus-Ökonomie oder Ökonomie des Tourismus - Der Beitrag der Wirtschaftswissenschaften zur Theorie des Tourismus (in Fischer/Laesser: Theorie und Praxis der Tourismus- und Verkehrswirtschaft im Wertewandel, S. 59).

³⁷ Вж. Hunziker, W. (1943), цит. съч.

опит за обхватна и систематизирана характеристика и типология на туристическите предприятия. Основна задача на учението за последните Хунцикер вижда в: разкриване и обосновка на целите и намеренията им, на техните успехи и провали и изясняване на взаимовръзките им с туристическото стопанство като цяло. От друга страна икономиката на туристическото предприятие следва да бъде посветена не само на научното осветляване на явленията, процесите и методите, но и на определянето на практическите насоки за тяхното развитие.³⁸

През 1952 В. Хунцикер публикува монографията си "Към проблематиката и систематизацията на икономиката на туристическото предприятие"³⁹, в която задълбочава изследванията си в разглежданото дисциплинарно направление. В систематиката на туристическите предприятия Хунцикер не включва предприятията от другите отрасли (транспортните, например), независимо че те участват в процеса на удовлетворяване на туристическите потребности. По-нататък той разкрива и мястото на икономиката на туристическото предприятие в двете основни направления от развитието на науката за туризма (общото и специалното) и техните подразделения:

- Общо учение за туризма;
- Специфично учение за туризма;
- Учение за туристическото стопанство;
- Учение за икономиката на туристическото предприятие (общо и специфично учение за икономиката на туристическото предприятие).

По-късно през 1959 г. в продължение на изследванията си проф. Хунцикер публикува и друг основополагащ (вече профилиран в тази насока научен

*труд): "Икономика на туристическото предприятие"*⁴⁰.

Приносът на проф. П. Бернекер в развитието на учението за туристическото предприятие е оценен недвусмислено на проведената по случай неговия 75-годишен юбилей международна конференция по отношение типологията на туристическите предприятия в доклада на проф. Георг Валтершпиел.⁴¹ В статията си от 1959 г. "Мястото на туристическите предприятия в системата на учението за икономиката на предприятието"⁴² проф. Бернекер поставя за разискване такива въпроси като например: дали терминът "туристическо предприятие" е научно издържан; доколко в неговото съдържание могат да се открият основни сходства с подобни предприятия в индустрията; възможно ли е да съществува самостоятелно направление като "икономика на туристическото предприятие" и пр.

Според П. Бернекер основна задача на туристическото предприятие е да съдейства за удовлетворяване на определени потребности на субекти, които консумират туристически услуги или стоки. Срещу тях стои т.н. "обект", разглеждан като предмет, цел или територия, към които се насочват посетители. Между субекта и обекта застава туристическото предприятие, което създава съответните блага за потребление. Основният принос на Бернекер във връзка с типологията на туристическите предприятия е свързан с разграничаването им в т.н. "първична" и

³⁸ Пак там.

³⁹ Вж. **Hunziker, W.** Zur Problematik und Systematik der Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs. In: Jahrbuch für Fremdenverkehr 1. Jg. (1952/53).

⁴⁰ Вж. **Hunziker, W.** Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs. B. 1 Fremdenverkehrsbetrieb und seine Organisation. Gurtnerverlag, Bern, 1959.

⁴¹ **Walterspiel, G.** Zu Berneckers Typologie der Tourismusbetriebe: im Festschrift zur Vollendung des 70. Lebensjahr von Prof. DkF. Paul Bernecker, Wien, 1978, S. 29.

⁴² Вж. **Bernecker, P.** Einordnung der Fremdenverkehrsbetriebe in das System der Betriebswirtschaftslehre/In: Der Österreichische Betriebswirt Vol. 9 (1959), No. 2, p. 93-100; no **Sölter, M.** цит. съч. с. 11.

“вторична” област на производството и предлагането на услуги и стоки. Осве това той обвързва предприятията в туризма с туристическия обект и със субекта (потребителя в туризма).⁴³

Приносът на проф. Г. Валтершпиел се оценява главно по отношение на неговия труд “Основи на учението за икономиката на туристическото предприятие”⁴⁴. В него той обвързва в организационен аспект съдържанието на понятието “туризъм” с туристическото предприятие. Той счита това като необходима предпоставка за развитието на самото учение за предприятието в туризма. Идеите на този учен се основават на постижения на Хунцикер и по-конкретно на неговата дефиниция за туристическото предприятие, която гласи, че то включва: “...онези стопански единици..., които чрез трайно обвързване на приспособени производствени средства и икономически способности се използват за създаване на туристически стоки и услуги”. Туристическите предприятия притежават различни отличителни белези, свързани с начина на самия процес на производство. Единственото общо между тях е това, че те насочват предлагането си към лица, които са “чужди” за даденото място и пребивават временно в него. Именно на тази основа Валтершпиел прави разграничение в групата на стопанските субекти, които са създадени и функционират само заради туризма или предимно за местното население. Чужденецът в този смисъл се разглежда като своеобразен “краен потребител”, поради което от състава на туристическите предприятия се изключват онези, които нямат пряко отношение към задоволяване потребностите на последния. Тази постановка е логично продължение на теоретичните анализи

на туристическото предприятие и резултатите от тях, които правят преди това В. Хунцикер и П. Бернекер.

Развитието на съвременната теория за туристическото предприятие се свързва и с името на проф. Валтер Фрайер. Според този немски учен днес става дума по-скоро за “икономика на предприятието в туризма”, отколкото за “икономика на туристическото предприятие”. Защото ако приемем второто, то трябва при всички случаи да се намерят и специфичните за туризма микроикономически методи и модели за анализ, различни от тези в общия случай на микроикономическата теория. Това засега според Фрайер не може да стане, което се потвърждава от използването на традиционните методи и модели в това направление. В този смисъл той счита, че ако можем и трябва да отделим самостоятелна дисциплина то тя би трябвало да се определи като “икономика на предприятието в туризма” като дъщерна дисциплина на “икономика на предприятието”.

За съжаление с изключение на споменатите учени и техните научни тези в областта на микроикономическата проблематика в туризма сериозни изследвания в тази насока след 50-те години на миналия век липсват.

“Икономиката на туристическото предприятие” като съвременна учебна дисциплина днес се радва на изключително търсене и изразен интерес от страна на обучаемите в различни университети и висши училища по света. Основният акцент в туристическата наука и преди и сега е икономиката на туризма. Като по-частни дисциплинарни направления се развиват “мениджмънтът (управлението) на туризма” и “маркетинг в туризма”. Тъй като по традиция изследователската дейност е приоритет на университетите то е необходимо да

⁴³ На този въпрос се отделя специално внимание в гл. втора на настоящия учебник.

⁴⁴ Вж. Walterspiel, G. Grundlagen der Betriebswirtschaftslehre des Fremdenverkehrs (in J.f.Fremdenverkehr 1956 Teil 1-3), по Sölter, M., цит. съч., с. 8.

отбележим, че разглежданото дисциплинарно направление е присъщо именно на тях. От гледна точка на териториално разпределение предимството е на онези, които функционират в немско-езичния регион и в по-слабо изразена степен в англо-езичните територии и страни. Това може да се обясни както с традициите (появата и развитието на науката за туризма, което се насочва първоначално към икономиката на предприятието, е свързано именно с тези страни) така и с потребностите от икономически знания за управление на многобройните туристически предприятия. Освен това в немско езичния регион системата на висшето образование по икономика традиционно е разпределена в две основно научни и дисциплинарни области: учението за народното стопанство (Folkswirtschaftslehre) и учението за икономиката на предприятието (Betriebswirtschaftslehre).

В някои висши училища туризмът е самостоятелно професионално направление, а в други то е част от по-общ икономически и други научни области. Това определя и спецификата при специализирането и изучаването на частните научни дисциплини, каквато в случая е "икономиката на туристическото предприятие".

Другото основно дисциплинарно направление е **географията на туризма**. Учените в областта на тази наука също проявяват постоянно нарастващ интерес към туризма и то най-вече в аспект на неговата локализация. За начало може да се приеме емпиричната статия на П. Карцей (P. Carcelle) *Le Tourisme dans Les Alpes Francaises*, *Revue de Geographie*, September 1986), посочената дисертация на Карл Шпютц, но истински научно систематична е статията на Рихард Енгелман от Виена през 1924 г. В нея той поставя основите на регионалния анализ на туризма в пределите на страната (Австрия), въвежда показателите за туристопотока, средния престой, сезонността, картографското

изобразяване на тези и подобни на тях елементи на туризма⁴⁵.

Цялостна концепция за туристическата локализация създава Пиер Деферт през 1967 г. Той я определя на две нива: а) макротериториално, в пределите на една цяла страна и б) микротериториално – за един курорт или туристическо място. Първата е резултат от взаимодействието на природната и човешката културна среда, заедно със съдържащите се в тях туристически ресурси, транспортната мрежа, отдалечеността от районите доставящи туристи и т.н. За курортната локализация по-важни са релефа на селището, изложението спрямо слънчевото греене, надморската височина, точките за транспортен достъп – жп гара, автогара, пристанище⁴⁶.

Главните териториални особености и модели на туризма се откриват през периода на 70^{те} и 80^{те} години:

- 1968 г. – Живадин Йовичич от Белград за транспортните полоси (коридори), по които се движат големите ваканционни туристически потоци

- 1969 г. – Петер Мариот от Братислава дава пространствения модел на туризма:

- 1970 г. – Карл Стансфилд от Питсбърг относно централните делови райони на курортите и туристическите центрове;

- 1972 г. – Карл Руперт от Мюнхен за географията на свободното време;

- 1974 г. – Ян Лундгрен от Монреал представя рекреационното разрастване на големите градове;

- 1975 г. – Владимир Преображенски и неговият колектив от Москва показват териториалната рекреационна система;

⁴⁵ Engelmann R., *Zur geographie des Fremdenverkehrs in Osterreich*, *Mitteilungen der Geogr. Gesellschaft in Wien*, 1924, Bd 67,49 – 56.

⁴⁶ Defert P., *La localization touristique – Problemes theoriques et pratiques*, Bern Ed. Gurten, 1969, p.143.

- 1976 г. Жан-Мари Миосек от Монпеле за последователността на туристическото усвояване на една територия;

- 1970 – 1977 г. Ядвига Варшинска от Краков в три последователни труда извежда методите за оценяване на природните туристически ресурси, културно-историческите забележителности и селищата като цялостен обект;

- 1980 г. – Ричард Бътлър от Западно Онтарио за циклите в развитието на туристическия район;

- 1987 г. – Дъглас Пиърс от Нова Зеландия обобщава формите на туристическото развитие¹.

Важна роля за развитието на географските изследвания на туризма има тяхното институционализиране. Основаната през 1972 г. Работна група по География на туризма и рекреацията към Световния географски съюз провежда средно на 2 години тематични конференции за: научната терминология (1974), туризма в Алпите (1984), в големите градове (1985), на малките острови (1987) и т.н. Най-новите ще бъдат в Тунис 2008, Тел Авив 2010 и в Кьолн 2012 г. Неин ръководител сега е проф. Ярко Сааринен от Финландия.

Националните обединения на специалистите по География на туризма във Франция (от 1971 г.), Румъния, Югославия, Съветския съюз също водят оживена дейност с конференции, сборници. В Северна Америка се учредява специална награда на името на Рой Израел Волф (основоположник на канадската География на туризма) за

най-успешен изследовател по туризъм и рекреация от САЩ и Канада.

През 1989 г. се основава Международната Академия за изследване на туризма (International Academy for the Study of Tourism) със седалище в Политехниката на Хонгконг. Тя провежда редовни срещи на 2 години (последната през м.май 2007 г. в Мугла – Турция) с преобладаваща географска тематика. Включва постоянен брой от 75 души, оценени по реалния им принос в Туристическата наука. След всяка среща чрез бална оценка част от тях се обновяват.

Концентриран израз на науката География на туризма са двете специализирани списания *Turyzm* в гр. Лодз от 1987 г. и *Tourism; Geographies* във Флагстаф (Северна Аризона) от 1998 г. Техните основатели са Станислав Лишевски и Алън Леу, а авторите са както от Полша, САЩ, така и от Канада, цяла Европа, Австралия та дори и от Китай.

Последното десетилетие се откроява с две фундаментални монографии на Андей Ковалчик през 2000 г. и на Колин Майкъл Хол/Стивън Пейдж с четири издания от 1998 г. до 2007 г.² Преносните оригинални части на Ковалчик се отнасят до главните теоретични достижения на Географията на туризма, туристическата картография, хотелската локализация. Колективът Хол/Пейдж посочва мястото на тази наука в научната общност, нейното развитие в англоезичните държави, териториалните връзки на туризма в

¹ За подробности виж: Апостолов Н. Туристически ресурси, Варна Икономически университет, 2003, с.387.

² Kowalczyk And., *Geografia turystyki*, Warszawa P.W.N. 2000 s 287. Hall C. M, Page St., *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, place and space*, London Routledge, 2007, p. 427.

морските, планинските и селищните области. Те са своеобразни "рекордьори" със своето най-мащабно в туризма библиографско проучване досега, като са обработили и използвали 2046 литературни източника.

Освен представените успоредно развиващи се дисциплинарни направления в специализираните изследвания по този въпрос, както вече беше отбелязано, няма единно становище. Разглеждайки учението за туризма като интегративна наука немският учен-психолог Хайнц Хаан (Heinz Hahn) включва в нейната дисциплинарна структура освен икономическия и географския компонент и други основни съдържателни научни области като социология и психология. В съвместната му публикация с Кагелман (Kagelmann) "Туристическа психология и социология" ("Tourismuspsychologie und -soziologie") от 1993 г. той определя 8 дисциплинарни области в науката за туризма: история на туризма, туристическа антропология, икономика на туризма, география на свободното време и туризма, социология на туризма, културна антропология на туризма, туристическа педагогика и педагогика на свободното време.³ Х. Опашовски (H. Opaschowski) разграничава следните предметни области на науката за туризма: икономика на туризма, теория на туризма/критика на туризма, история на туризма, психология на туризма, анализ на туризма, прогнозиране на туризма и туристическа политика/туристическа етика (сравни Opaschowski, H.: Tourismusforschung, 1989).⁴

В своите "модели на туристическата наука" проф. В. Фрайер определя 6 конструктивни групи научни дисциплини: икономически науки, политически науки, психология, социология, екология и

география. В последните години все повече се налага и ролята на културологията в съдържателните рамки на науката за туризма.

Легитимирането на всяка самостоятелна наука изисква: **ясно определен и разграничим самостоятелен предмет и специфичен познавателен интерес.** В специализираните изследвания, посветени на науката за туризма, се утвърждават две противоположни тези - че тя отговаря и съответно - *не отговаря категорично на тези изисквания.* Първата се защитава от преобладаващия брой автори, които се занимават сериозно с проблемите на туризмологията. Основните задачи на последната се определят по отношение на: изследване на структурните, функционалните и типологичните свойства на туризма като явление; дефиниране и проучване на неговите пространства, социологични и икономически измерения; изследване на взаимовръзките между туризма като система и неговите конкретни елементи и проявления⁵

Втората теза може да се определи като контрапункт на първата. При нейното аргументиране се признава, че в туристическата наука има общ обект на изследване (пътуването, респ. временното напускане на постоянното местожителство и произтичащите от това отношения, процеси и явления), но не се различават специфични изследователски методи. С други думи на туристическата наука *липсва обща научна парадигма*, с която да се идентифицират всички нейни дисциплинарни направления. Някои автори (Pompl, Kulinat, Vester)⁶ виждат изход от тази ситуация в използването на **системната теория** като възможна такава парадигма. В тази идея намираме особен рационализъм, тъй като тя се основава на една ясна изследователска цел по отношение на туризма:

³ Вж. Hahn, H. u. a. (Hrsg.): Tourismuspsychologie und Tourismussoziologie. Ein Handbuch zur Tourismuswissenschaft. Verlag Quintessenz, München, 1993.

⁴ Пак там, с. 5.

⁵ Вж. **Ювичий, Ж.** Основи туризмология. Београд, 1980, с. 34.

⁶ Пак там, с. 6.

разкриване на неговите системни характеристики и взаимовръзки с външни системи и спецификата на неговите структурни елементи и отношенията между тях. Примери за приложението на системната теория в туризма дават редица учени, сред които с особен принос се отличава проф. К. Каспар.⁷

Що се отнася до туристическата наука като цяло ясно и безспорно според нас се налагат следните заключения и общи изводи:

Първо, тя е сравнително нова, отворена, развиваща се и перспективна съставка в съвременната система от научни знания;

Второ, тя следва да се разглежда, изследва и утвърждава като *адидативна* (добавена), *мулти/интердисциплинарна* (интегрална, комплексна) и *универсална наука*, която се "обслужва" от редица *спомогателни (гранични) науки*, като същевременно и самата тя се превръща в *част от тези науки*⁸;

Трето, тя може да се развива като самостоятелна на основата на една *надстроена (мета)теория* за туризма със свой собствен интегриран на основата на съставните дисциплини метод.⁹

Практически действия за утвърждаване на науката за туризма като интегративна и самостоятелна откриваме в създаването на Немското сдружение за туристическа наука (Die Deutsche Gesellschaft für Tourismuswissenschaft¹⁰) в Айхщед (Eichstätt), Германия и на

Изследователския институт за интердисциплинарни туристически науки (Forschungsinstitut für interdisziplinäre Tourismuswissenschaften - INIT) към Университета в Залцбург, Австрия. В първия случай се касае за обединяване на усилията на представители на немски университети, професионални висши училища и научни сдружения по туризъм с основна цел – изследователска работа по проблемите на туризма на основата на развитие на интердисциплинарна наука за туризма. Вторият случай представя обединяване на учени в областта на комуникациите, психологията, историята и култур-социологията, които са си поставили за цел да обхванат туризма чрез комплексни проучвания и да съдействат за неговото устойчиво развитие.¹¹ Подобна практика откриваме и в Leuphana Universität Lüneburg в Люнебург (Германия)¹².

От горните примери става ясно, че интердисциплинарните научни изследвания и кооперирането на тази принципна основа в областта на туризма вече са факт. Бъдещето ще покаже по категоричен начин дали ще бъде намерена общата парадигма на една истински самостоятелна туристическа наука.

Развитието на науката и свързаната с нея система на висшето образование по туризъм в нашата страна има своята близо 45-годишна история. Още в учебния план на първата университетска специалност по туризъм през 1965 г. в тогавашния ВИНС в гр. Варна са пренесени опита и достиженията на Европа, трупани през първата половина на 20-ти в. Във философско, съдържателно и структурно отношение този учебен план и до днес запазва своя европейски замисъл и характер и се утвърждава като главно условие за

⁷ Вж. Kaspar, C. Die Anwendung der Systemtheorie zur Lösung methodischer Probleme der Fremdenverkehrswissenschaft- und Wirtschaft: in Festschrift zur Vollendung des 70. Lebensjahr von Prof. Dkfm. Dr. Paul Bernecker. Wien, 1978, S.19 - 25.

⁸ Вж. подр. Freyer, W. Цит. съч., S.42-49.

⁹ Вж. подр. Geschichte der Tourismusforschung, цит. уеб-сайт, с. 3.

¹⁰ Учредено през 1996 г. по време на Международната туристическа борса в Берлин (ITB '96) след решение, взето на Втория туристически симпозиум в Дрезден "Бъдещето на туризма" <http://www.dgt.de/>.

¹¹ Пак там, с. 3.

¹² http://www.uni-lueneburg.de/fb3/ifs/fb/freizeit/ifs_fb_fz/sprache.html.

подготовка на висококвалифицирани и конвертитруеми според изискванията на Европа висши кадри за туризма. Той се използва и като основа за разработване на учебната документация на много от новосъздадените академични звена по туризъм у нас след 1990 г. Съществена положителна роля има и обстоятелството, че Р. България беше сред първите страни, които подписаха Болонската декларация и последователно работиха за реализиране на принципите, заложи в нея.

Наред с натрупания положителен опит през последните две десетилетия у нас се наблюдават и някои **проблеми и негативни изменения**, по-значимите от които могат да се представят както следва:

- *увеличаване броя и капацитета* на висшите училища и учебните звена по туризъм (респективно приема на студенти) при запазване или неадекватно изменение на параметрите и условията за обучение (кадрова осигуреност, учебни планове и програми, специализирана материална база, учебна и научна литература и пр.);

- *снижаване на критериите и изискванията* към качеството на обучението на студентите както на входа (системата за прием) така и на изхода при дипломиране на завършващите бакалавърска или магистърска степен;

- *недостатъчно ефективно използване* на възможностите, които предоставя международното сътрудничество в областта на висшето образование по туризъм, включително и на средствата по предсъединителните и особено на присъединителните фондове и програми в тази област;

- *силна децентрализация и липса на действена система* за координация и сътрудничество в дейността на националните учебни институции, които подготвят висши кадри по туризъм (изграденят Съвет по туризъм не

постигна значими резултати от своята дейност);

- *изоставане на българската наука за туризма от европейските тенденции*, свързани с интеграцията на нейните дисциплинарни области;

- *отслабване на връзките* между теория и практика в обучението на студентите;

- *липса на ефективно взаимодействие* между академична общност и бизнес във връзка с изграждане и функциониране на системата за фирмено обучение и повишаване квалификацията на кадрите в туризма;

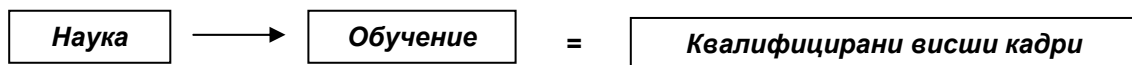
- *затруднения в професионалната реализация* при същевременно установяване и задълбочаване на хроничен дефицит на висшите кадри по туризъм;

- *пренебрегване възможностите на българската наука за туризма* от страна на държавните политически субекти и бизнеса за научно обслужване на сектора и осигуряване на обучението на кадри за него;

- *отсъствие на значими научни изяви и издания по туризъм* с авторитетно международно участие.

Причините за отбелязаните и за много други незасегнати конкретни проблеми при функционирането на научната и образователна система по туризъм у нас са многообразни и комплексни. Част от тях се коренят в характера и особеностите на социално-икономическото развитие и системата на висшето образование като цяло. Други - в липсата на ефективни средства за държавен контрол и регулиране и субективизма в решенията на различни институции и органи за управление. Трета група проблеми се дължат на външни фактори, свързани с освобождаването на пазара на труда, силната международна конкуренция и др. Акредитацията в системата на висшето образование все още не съдейства за ефективното и трайно решаване на част от тях. Важна причина за сниженото качество на

обучението е и стесняването на връзката:



Това се дължи на езиковите затруднения на преподавателите (преодолими вече с новия електронен уред air translated), недостигът на финансовите средства за закупуването на книги, учебници и списания (с изключение частично на ИУ – Варна и Софийски университет “Кл.Охридски”), едностранчивата насоченост сега към използването предимно на англоезична литература. Известна е априорната теза, че обучението е коректна редукция на съответната наука. Ако тя не се познава задълбочено от преподавателите, то и преподаването ще бъде с ниско качество. За да се постигне това е необходимо съчетаването на усилията както на преподавателската колегия, така и на държавата в лицето на Министерството на образованието и науката (МОН) и Държавната агенция по туризма (ДАТ).

Конкретната им проява ще бъде най-полезна, ако се постигне:

- ❖ Връщане на Единните държавни изисквания за образователно направление “Туризм” на три равнища – учебен план, учебни програми на дисциплините в него;

- ❖ Разработването на учебници за обучението по туризъм от авторски колективи, сформирани под егидата на МОН с участието на утвърдени хабилитирани преподаватели.

- ❖ Финансиране от двете ведомства МОН и ДАТ на национално академично списание “Туристика Булгарика” с две книжки годишно на български и чужд език.

- ❖ Провеждане на годишни или на 2 години конференции “Академични четения по туризма” с предварителна тематика и разменно домакинство на 12^{те} университета с обучение по туризма.

- ❖ Формиране на Специализиран научен съвет по туризъм от

хабилитирани преподаватели от двете научни направления “Икономика на туризма” и “География на туризма”.

- ❖ Създаване на национален библиографски указател към НБ “Кирил и Методий” (и евентуално библиотека) с всички налични в страната български и чужди публикации по туризма.

- ❖ Сътрудничество със сродни университети, обучаващи по туризъм в Загреб, Риека, Белград, Нови Сад, Букурещ, Клуж, Истанбул, Солун, Скопие.

- ❖ Национално честване през 2015 г. на “50 години обучение по туризъм в България”.

От всичко казано дотук се налагат следните **основни изводи**:

Първо, за нашата страна туризмът е бил, е и ще остане приоритетен сектор на икономиката, което ще увеличава потребността от кадри за неговото управление;

Второ, необходимо е разработването и приемането на ясна и последователна държавна политика и стратегия за потребността от научно обслужване и кадри за туризма и развитието на адекватна система за наука и висше образование, отговарящи на изискванията на Болонския процес и базирани на добрите европейски практики;

Трето, европейската интеграция налага утвърждаване на водещите стандарти за качество в подготовката на висши кадри за туризма у нас, унифицирането им за всички учебни институции и задълбочаване на международното сътрудничество в тази област;

Четвърто, необходимо е целенасочено, конкретно и ефективно сътрудничество между българските образователни и научни институции по

туризъм за: интегриране на различните дисциплинарни области в науката и обучението по туризъм (утвърждаване на интердисциплинарен подход); изграждане на съвместни авторитетни научни звена за присъждане на научни степени и звания;

Пето, крайно наложително е да се търсят по-действени форми и средства за сътрудничество с представителите на бизнеса и туристическата индустрия в областта на организацията на: организирането и провеждането на

практическото обучение, изграждането и по-ефективното функциониране на системата на вътрешно фирменото обучение, професионалната реализация на завършващите бакалаври и магистри по туризъм и др.

Шесто, нужно е да се утвърждават нови подходи и отношение към развитието на българската наука по туризъм от страна на държавата и бизнеса като основа на висшето образование и средство за ефективно научно обслужване на отрасъла.

Настоящата разработка е представена на Националната конференция „Подготовка и реализация на кадрите в туризма – съвременни изисквания“, гр. Сандански, 24-26 юни 2008 г., организирана от Катедра „Туризъм“ на Стопанския факултет при ЮЗУ „Неофит Рилски“.
